

Część I.

Rozdział 1. Pokrzywdzony w procesie karnym z perspektywy wiktymologii

dr hab. *Wojciech Dadak*

§ 1. Wprowadzenie

Początki zainteresowania ofiarą przestępstwa były związane z reakcją na występujące w okresie pozytywizmu w prawie karnym i kryminologii skoncentrowanie uwagi na sprawcy przestępstwa. Ofiara pojawiała się w kontekście sprawy, przy czym to sprawca przestępstwa był głównym przedmiotem zainteresowania. Stopniowe kierowanie uwagi na ofiarę miało swe odzwierciedlenie także w tytułach rozpraw na temat ofiar przestępstw. Charakterystycznym przykładem jest Zbrodniarz i jego ofiara *H. von Hentiga*¹. Przeciwwstawienie sprawcy i ofiary szczególnie wyraźnie widać w kontekście kulturowym, wpisuje się bowiem w paradygmat walki dobra ze złem. Znajduje ono wyraz w emocjach, które pojawiają się w reakcji na zło i polegają na potępieniu sprawcy i współczuciu dla ofiary. Ta dychotomiczna relacja sprawia, że sprawca i ofiara mogą wystąpić w przeciwstawnych rolach procesowych, jako oskarżony i oskarżyciel.

Już sam sposób definiowania ofiary ukazuje złożoność omawianej problematyki. Aby to dostrzec, nie jest konieczne przedstawianie obszernej problematyki dotyczącej cech ofiary. Ofiara według jednego z prekursorów wiktymologii – *B. Mendelsohna*, to osoba fizyczna, która cierpi z powodu popełnionego na jej szkodę przestępstwa lub z powodu szkody spowodowanej innymi czynnikami, w tym naturalnymi². Atrybutem ofiary jest w tym przypadku zdolność do odczuwania cierpienia, przy czym cierpienie to może być wynikiem innych przyczyn niż czyn sprawcy przestępstwa. Uwzględnienie elementu obiektywnego (szkody) i subiektywnego (postrzegania siebie jako ofiary) znajduje wyraz w określeniu,

¹ *H. von Hentig*, *The Criminal and his Victim*, New Haven 1948.

² *V.V. Devasia*, *Victimology and the Role of Victim in Crime*, *Cochin University Law Review* 1980, Nr 4, s. 223.

że „ofiara jest każda osoba fizyczna, grupa lub instytucja, która została skrzywdzona lub poniosła szkodę w wyniku czynu dokonanego przez inną osobę, które mają zdolność postrzegania siebie jako ofiary, bądź są lub powinny być uznawane przez innych za ofiarę”³. Jednak w tym przypadku w kręgu ofiar znajdują się instytucje, czyli podmioty zbiorowe, którym trudno przypisać zdolność do odczuwania cierpienia. Określenia te ukazują, że w definicjach ofiar można dostrzec elementy, które nie mają charakteru uniwersalnego, a pojawiają się w zależności od tego, z jakiej perspektywy podejmowana jest próba definiowania tego terminu. Problem jest mniej istotny na gruncie socjologicznej analizy cech ofiary, a staje się bardziej dostrzegalny na płaszczyźnie normatywnej, gdzie zachodzi konieczność konstruowania norm określających uprawnienia, którymi powinna dysponować ofiara w procesie karnym.

§ 2. Ofiara przestępstwa w ujęciu deterministycznym i reaktywnym a proces karny

Deterministyczne ujęcie ofiary jako podmiotu, który posiada cechy sprawiające, że sprawca właśnie tę osobę wybiera spośród wielu innych, jest charakterystyczne dla analizy problematyki ofiary przestępstwa na gruncie podejścia pozytywistycznego w kryminologii.

Głównym przedmiotem zainteresowania wiktymologii z perspektywy pozytywistycznej jest „stanie się” ofiarą, czyli sytuacja, gdy dobra danej osoby chronione prawem zostają przez sprawcę w wyniku przestępstwa naruszone, stanowi to wiktymizację pierwotną⁴.

Ofiara w tym przypadku ma w pewnym sensie status przedprocesowy, a nawet pozapprocesowy, ponieważ pokrzywdzenie ofiary, a więc jej wiktymizacja może nie znaleźć odzwierciedlenia w toku postępowania karnego z powodu niezawiadomienia o popełnieniu przestępstwa lub braku ścigania z powodu braku informacji o przestępstwie po stronie organów ścigania.

Z procesowego punktu widzenia szczególnie interesująca jest problematyka ofiary z perspektywy reakcji społecznej. Z jednej strony dotyczy to reakcji w stosunku do ofiary przestępstwa, w tym reakcji sformalizowanej ze strony agendy kontroli społecznej. Z drugiej strony reakcji ofiary na przestępstwo, związanej z wystąpieniem psychospołecznych konsekwencji wiktymizacji. Reakcja wobec

³ C. Birkbeck, „Victimology is what victimologists do” But what should they do?, *Victimology* 1983, Nr 8, s. 271.

⁴ M.E. Wolfgang, S.I. Singer, *Victim Categories of Crime*, *Journal of Criminal Law and Criminology* 1978, Vol. 69, Nr 3, s. 385.

ofiary stanowi kluczowe zagadnienie, które znajduje wyraz w trakcie procesu karnego w wielu jego fazach. W tym przypadku nie jest istotne, czy w wyniku popełnienia przestępstwa konkretny podmiot został realnie pokrzywdzony. Istotne natomiast jest to, czy organ procesowy uznał ten podmiot za pokrzywdzonego. Tego rodzaju decyzja rodzi szereg bardzo istotnych skutków procesowych i powoduje nie mniej istotne skutki dla ofiary.

Przez długi czas, a w praktyce do lat 60. XX w. ofiara była traktowana jako „zapomniana postać procesu karnego”⁵. Jej rola w procesie jednak zawsze była istotna, szczególnie na etapie wszczęcia postępowania, ponieważ to od pokrzywdzonego oraz świadków najczęściej pochodzą informacje na temat przestępstwa będące w kategoriach procesowych zawiadomieniami o jego popełnieniu⁶. Obecnie ofiara nie tylko jest istotnym uczestnikiem procesu, ale i zyskuje uprawnienia, które mają zagwarantować ochronę jej praw naruszonych przestępstwem. Opór przed rozszerzaniem uprawnień ofiary w procesie był w znacznej mierze związany z dominującą rolą pozytywistycznej orientacji badawczej w kryminologii i prawie karnym, dla której sprawca przestępstwa jest głównym przedmiotem zainteresowania. Proces karny służył realizacji przez państwo funkcji określanej jako *ius puniendi*. Według przedstawicieli szkoły pozytywnej prawa karnego obejmowała ona wynikające z istoty władzy państwa nad obywatelem prawo państwa do wydawania nakazów i zakazów popartych sankcją karną⁷. Ofiara nie znajdowała się w obszarze związanym z wymierzaniem sankcji karnej jako podmiot inny niż świadek czynu. Opór przed bardziej podmiotowym traktowaniem ofiary był związany z obawą przed eskalacją dolegliwości wymierzonej sprawcy przestępstwa wynikającej z przekonania, że ofiary będą miały tendencję do zemsty wobec sprawcy. W obszarze wymiaru sprawiedliwości mogło to prowadzić do znacznego wpływu emocji na rodzaj i skalę reakcji karnej. Ponadto rozszerzenie uprawnień ofiary w procesie mogło prowadzić do ograniczenia gwarancji dla oskarżonego. Jedną z funkcji prawa karnego jest „funkcja wyparcia” (*displacement function*), polegająca na ograniczeniu wpływu innych, niż oficjalne, czynników oddziałujących na wymiar kary, m.in. takich jak zemsta i odwet. Organy wymiaru sprawiedliwości powinny strzec gwarancji przyznanych oskarżonemu przed dążeniem ofiar do wprowadzenia do procesu karnego elementów związa-

⁵ H. Schöch, w: D. Dölling, J.M. Jehle (red.), Opferschutz im Strafverfahren w: Täter – Taten – Opfer. Grundlagenfragen und aktuelle Probleme der Kriminalität und ihrer Kontrolle, Mönchengladbach 2013, s. 217.

⁶ J.P.J. Dussich, The challenges of Victimology. Past, Present and Future, Resource Material Series 2006, Nr 81, s. 49.

⁷ T. Scheffler, O ius puniendi uwag kilka, w: Ł. Machaj (red.), Varia doctrinalia, Wrocław 2012, s. 43–44.

nych z emocjonalną reakcją na czyn sprawcy⁸. Dotyczy to ograniczania odwetowych emocji ofiar, przy jednoczesnym zapewnieniu rozładowania tych emocji przez wymierzenie kary, która byłaby satysfakcjonująca dla ofiar i jednocześnie nie przekraczała dolegliwości limitowanej dyrektywami wymiaru kary⁹.

§ 3. Wiktyimizacja a proces karny

W procesie karnym ofiara występuje jako pokrzywdzony, czyli podmiot, o którym mowa w art. 49 KPK. Określenie to odwołuje się do kategorii dobra prawnego, co oznacza odesłanie do jednego z mniej ostrych pojęć występujących na gruncie prawa karnego¹⁰. Konstytutywnym elementem statusu pokrzywdzonego jest naruszenie lub zagrożenie dobra prawnego. Skutek w postaci naruszenia ma miejsce, gdy dojdzie do spowodowania uszczerbku w obrębie dóbr należących do danego podmiotu. Zatem organ procesowy powinien przede wszystkim stwierdzić fakt dysponowania określonymi dobrami przez konkretny podmiot oraz ich naruszenie lub narażenie.

Niewątpliwie procesowe ujęcie pokrzywdzonego odwołuje się do pokrzywdzenia jako cechy podmiotu. Jednocześnie jednak nadanie procesowego statusu pokrzywdzonego sprawia, że istotne staje się kryterium obiektywne, czyli kryterium naruszenia cudzych dóbr. Dzięki temu możliwa jest weryfikacja decyzji skutkujących przyznaniem takiego statusu. Proces „stawania się” pokrzywdzonym zależy od oceny organu procesowego, która jest dokonywana z reguły na początku postępowania karnego. Decyzja ta ma istotne znaczenie dla dalszego toku postępowania, w szczególności w odniesieniu do zakresu uprawnień ofiary w procesie.

Na podstawie tych uwag można zauważyć, że występuje istotna różnica między ofiarą w znaczeniu wiktymologicznym a pokrzywdzonym w znaczeniu procesowym. Ich wzajemne relacje można przedstawić w następujący sposób:

- ofiara posiada status pokrzywdzonego;
- ofiara nie posiada statusu pokrzywdzonego;
- podmiot posiadający status pokrzywdzonego nie jest ofiarą.

⁸ J. Gardner, *Crime: in Proportion and in Perspective*, w: J. Gardner (red.), *Offences and Defences. Selected Essays in the Philosophy of Criminal Law* Oxford–New York 2007, s. 218.

⁹ Y. Lee, w: J. Deigh, D. Dolinko (red.), *What is Philosophy of Criminal Law?*, *Review of The Oxford Handbook of Philosophy of Criminal Law, Criminal Law and Philosophy* 2014, Nr 8, s. 672–673.

¹⁰ Więcej na ten temat: S. Tarapata, *Dobro prawne w strukturze przestępstwa*, Warszawa 2016, s. 75–90.

Pierwszy przypadek ma miejsce, gdy organ procesowy stwierdził fakt naruszenia dóbr ofiary i uznał ją za pokrzywdzonego. Druga sytuacja wystąpi, gdy ofiara nie uzyskała statusu pokrzywdzonego, ponieważ organ procesowy uznał, że nie zachodzą przesłanki określone w przepisach procedury karnej lub ofiara się nie ujawniła. Trzeci przypadek obejmuje te sytuacje, w których status pokrzywdzonego został nadany osobie, która nie jest ofiarą.

Ponadto można wyróżnić przestępstwa, w wyniku których konkretna osoba ponosi szkody powodujące np. uszczerbek na zdrowiu, ale ze względu na indywidualne preferencje lub potrzeby jest zaangażowana w proces własnej wiktyimizacji. Dotyczy to m.in. przestępstw związanych z używaniem środków psychoaktywnych, gdy nabywcy tych środków albo nie dostrzegają zagrożeń szkodami, albo uznają je za nieistotne, z punktu widzenia korzyści, jakie przynosi używanie tych środków. Przestępstwa te określane jako „przestępstwa bez ofiar” nie należą do wyróżnionych kategorii, ponieważ żaden z podmiotów uczestniczących w wymianie nie jest ofiarą w rozumieniu definicji ofiary, gdyż na ich gruncie warunkiem koniecznym jest świadomość pokrzywdzenia, a ta okoliczność w przypadku „przestępstw bez ofiar” nie zachodzi¹¹.

Proces wiktyimizacji mającej związek z procesem karnym dotyczy pokrzywdzonych¹², choć wyróżnia się także wiktyimizację dotyczącą osób uznanych za sprawców, gdy opresyjny aparat państwa wykorzystuje postępowanie karne do walki z przeciwnikami politycznymi. Oprócz wiktyimizacji pierwotnej może on obejmować także wiktyimizację wtórną, czyli negatywną reakcję otoczenia społecznego ofiary na fakt pokrzywdzenia w wyniku popełnienia przestępstwa. Może to mieć miejsce w wyniku reakcji grupy lub grup społecznych, w których ofiara funkcjonuje, a także szerszej zbiorowości, z którą ofiary nie łączą więzi społeczne, jednak z racji oddziaływania opinii formułowanych przez członków tej zbiorowości wobec ofiary, dochodzi do wiktyimizacji. Prowadzić to może do dalszych negatywnych konsekwencji dla ofiary¹³.

¹¹ Zob. więcej W. Dadak, „Przestępstwa bez ofiar” – zapomniana koncepcja, czy aktualny problem kryminalnopolityczny?, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Sociologica* 2016, Vol. 2, s. 130–143.

¹² W zdecydowanej większości przypadków wiktyimizacja dotyczy pokrzywdzonych przestępstwem, jednak na gruncie wiktyimologii radykalnej zwraca się uwagę, iż może ona obejmować także osoby uznane za sprawców, gdy opresyjny aparat państwa wykorzystuje postępowanie karne do walki z przeciwnikami politycznymi. Zob. S. Ben-David, *Needed: Victim's Victimology*, w: P.C. Friday, G.F. Kirchoff (red.), *Victimology at the Transition From the 20th to the 21st Century*, Festschrift for Hans Joachim Schneider, Mönchengladbach 2000, s. 63–64.

¹³ L. Montada, *Coping with life stress: Injustice and the question „Who is responsible?”*, w: H. Steensma, R. Vermunt (red.), *Social Justice in Human Relations*, Vol. 2, New York 1991, s. 12.

§ 4. Wiktyimizacja wtórna przez wymiar sprawiedliwości

Wiktyimizacja wtórna jest wynikiem interakcji między ofiarą a otoczeniem społecznym. Znaczenie pod tym względem mają przede wszystkim interferencje między ofiarą a członkami małych grup społecznych, w których funkcjonuje ofiara. Istotnym źródłem wiktyimizacji wtórnej jest reakcja przedstawicieli organów prowadzących postępowanie karne. Można ją określić jako wiktyimizację przez instytucję, w odróżnieniu od wiktyimizacji przez grupy społeczne¹⁴. Wymienione rodzaje wiktyimizacji wtórnej mogą występować łącznie, gdy ofiara przestępstwa uczestniczy w procesie karnym w roli pokrzywdzonego, a członkowie zbiorowości, wiedzą, że jest ofiarą przestępstwa. Może też występować jedynie jako wiktyimizacja przez instytucję, gdy informacja o stanie się ofiarą przestępstwa nie dotarła do otoczenia społecznego. Może też mieć postać wiktyimizacji jedynie przez otoczenie społeczne, gdy ofiara nie spotkała się w procesie z negatywnymi reakcjami ze strony organów ścigania, natomiast wystąpiła negatywna reakcja grupy.

Wiktyimizacja wtórna jest konsekwencją wiktyimizacji pierwotnej, gdy informacja o popełnieniu przestępstwa na szkodę ofiary dotarła do innych osób lub organów m.in. za pośrednictwem ofiary, świadków czynu lub podmiotów mających prawny obowiązek zawiadomienia o przestępstwie. Ofiara ma zatem niewielki wpływ na to, czy pojawiają się warunki do wystąpienia wiktyimizacji wtórnej. Wpływ taki może uzyskać, gdy osobą, która może zawiadomić o popełnieniu przestępstwa, jest ofiara, a nikt inny nie ma na ten temat informacji lub ich nie ujawni. Dotyczy to zatem przede wszystkim tych przestępstw, w których naruszenie dóbr ofiary odbywa się z wyłączeniem obecności innych osób.

Zaniechanie zawiadomienia o przestępstwie przez ofiarę i brak innych źródeł informacji o popełnionym czynie powoduje, że nie będzie możliwe ukaranie sprawcy, jednocześnie jednak ofiara zdecydowanie zwiększa szanse na uniknięcie wiktyimizacji wtórnej¹⁵. Pewne ograniczenie w swobodzie dysponowania informacją na temat popełnionego przestępstwa dotyczy ofiar przestępstw, co do których istnieje prawny obowiązek zawiadomienia o przestępstwie (art. 304 § 2 KPK) lub gdy niezawiadomienie o przestępstwie danego rodzaju zagrozo-

¹⁴ E. Bieńkowska, Wiktyimologia, Warszawa 2018, s. 18.

¹⁵ Do takich przypadków odnoszą się tzw. badania wiktyimizacyjne, czyli badania ofiar przestępstw, które nie zawiadomiły organów ścigania o popełnieniu na ich szkodę przestępstwa. Badania te służą ustaleniu wielkości ciemnej liczby przestępstw.

ne jest odpowiedzialnością karną jako odrębny rodzaj przestępstwa (art. 240 § 1 KK).

Możliwość ograniczenia skutków wiktyimizacji wtórnej przez wymiar sprawiedliwości stwarza także instytucja ścigania na wniosek. Wśród przestępstw ściganych na wniosek wyróżnia się przestępstwa bezwzględnie wnioskowe, czyli te, które bez względu na okoliczności wymagają do ścigania wniosku pokrzywdzonego, i względnie wnioskowe, w przypadku których wniosek o ściganie może złożyć pokrzywdzony mający szczególne cechy¹⁶. W szczególności kategoria ta obejmuje czyny, w przypadku których ofiara pozostaje w szczególnych relacjach ze sprawcą. Dotyczy to przede wszystkim ofiar przestępstw przeciwko mieniu, dla których sprawca jest osobą najbliższą. Ponadto ściganie na wniosek przewidziane jest w przypadku przestępstw, które są wynikiem konfliktu między sprawcą i ofiarą (m.in. groźba karalna), oraz wybranych przestępstw na szkodę wierzycieli. Zakres przestępstw ściganych na wniosek jest stosunkowo wąski, a został on ograniczony jeszcze bardziej przez objęcie ściganiem z urzędu przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Dotyczy to takich przestępstw, jak: zgwałcenie lub wymuszenie czynności seksualnej (art. 197 KK), seksualne wykorzystanie bezradności lub niepoczytalności innej osoby (art. 198 KK) oraz seksualne nadużycie stosunku zależności lub krytycznego położenia (art. 199 KK). Rozwiązanie to może budzić wątpliwości ze względu na zagrożenie ofiary wiktyimizacją wtórną. Jednak zmiana ta spowodowana była przede wszystkim względami polityczno-kryminalnymi, przemawiało za nią bowiem dążenie do zwiększenia efektywności ścigania sprawców przestępstw o charakterze seksualnym.

Istotą wiktyimizacji wtórnej jest negatywne oddziaływanie środowiska społecznego, w którym funkcjonuje ofiara. W jej obrębie można wyróżnić element obiektywny oraz subiektywny. Skutki wiktyimizacji są „wypadkową interakcji między cechami, typem, i formą reakcji społecznej, ale także ich subiektywnym odbiorem przez ofiarę”¹⁷. Świadomość pokrzywdzenia i świadomość negatywnej oceny tego faktu przez zbiorowość ma nie tylko walor intelektualny, lecz także emocjonalny wyrażający się obniżonym poczuciem własnej wartości, ograniczeniem wiary w pozytywną przyszłość, ograniczeniem zaufania do systemu prawnego¹⁸. Prócz tego osoby wtórnie wiktyimizowane przez organy ścigania wy-

¹⁶ I.B. Nestoruk, Wnioskowy tryb ścigania przestępstw w polskim i niemieckim prawie karnym, RPEiS 2001, Nr 4, s. 96–97.

¹⁷ M. Szymańska-Pytlińska, A. Chodecka, Zagrożenia wtórną wiktyimizacją dziecka – ofiary wykorzystywania seksualnego związane z badaniami sądowymi, www.dzieckokrzywdzone.fdn.pl (dostęp: 2.4.2020 r.).

¹⁸ T.R. Tyler, H.J. Smith, Social justice and social movements, w: D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey (red.), *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 2, New York 1998, s. 599.

kazują wyższy poziom lęku przed przestępczością związany z negatywnymi doświadczeniami z organami ścigania¹⁹.

W obrębie wiktyimizacji wtórnej przez organy ścigania i wymiar sprawiedliwości można wyróżnić formalne i nieformalne źródła wiktyimizacji. Źródła formalne mają związek z uregulowaniami zawartymi w przepisach procedury karnej regulującymi obowiązki uczestników postępowania karnego. W szczególności dotyczy to obowiązków pokrzywdzonego występującego w roli świadka. Natomiast źródła nieformalne mają przede wszystkim podłoże kulturowe. Dotyczą one stereotypów odnoszących się do ról społecznych wykonywanych przez osoby charakteryzujące się określonymi cechami. Przede wszystkim dotyczy to ról wykonywanych ze względu na płeć. Stereotypy dotyczące roli kobiety w społeczeństwie mogą wpływać na zachowanie funkcjonariuszy organów ścigania podczas przyjmowania zawiadomienia o przestępstwie, przesłuchań oraz w czasie prowadzenia innych czynności procesowych. Wiktyimizacja wtórna w omawianym znaczeniu może również występować w przypadku ofiar, które z powodu rasy, orientacji seksualnej, narodowości, pozycji społecznej, stylu życia postrzegane są jako osoby, których prawa nie muszą być chronione w takim zakresie, w jakim chronione są prawa większości. Charakterystyczny w tym przypadku jest proces obwiniania ofiary za sytuację, w której się znalazła, przy czym znamienne jest, że dokonują tego przedstawiciele agend sformalizowanej kontroli społecznej, takich jak policja, a nierzadko uczestniczą w przekazywaniu tego rodzaju treści także ośrodki przekazu medialnego²⁰.

W zakresie wiktyimizacji przez instytucje można wyróżnić ofiary bezpośrednie i pośrednie. Pierwsza kategoria obejmuje osoby, które zarówno w wyniku interakcji z organami procesowymi, jak i w wyniku uczestnictwa w procesie doznały poczucia krzywdy. Ofiary pośrednie to osoby, które mając związki z ofiarami bezpośrednimi, także doświadczają traumatycznych przeżyć, które wynikają najczęściej z empatii w stosunku do konkretnych osób pokrzywdzonych przestępstwem. Ofiary pośrednie są kategorią szczególnie istotną ze względu na kształtowanie opinii na temat funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, ponieważ z większego dystansu obserwują przebieg procesu karnego, często mając dostęp jedynie do wybranych informacji, co ułatwia formułowanie prostych ocen²¹. Wy-

¹⁹ A.J. Singer, C. Chouhy, P.S. Lehmann, J.N. Walzak, M. Gertz, S. Biglin, *Victimization, Fear of Crime and Trust in Criminal Justice Institutions: A Cross-National Analysis*, *Crime and Delinquency* 2019, Nr 6, s. 824–825.

²⁰ K.N. Dukes, S.E. Gaither, *Black Racial Stereotypes and Victim Blaming: Implications for Media Coverage and Criminal Proceedings in Cases of Police Violence against Racial and Ethnic Minorities*, *Journal of Social Issues* 2017, Nr 4, s. 791.

²¹ B. Bannister, *Secondary victims' perceptions of justice: implications for forensic psychology*, <https://ro.ecu.edu.au/theses/559> (dostęp: 10.8.2020 r.).

nika to między innymi także stąd, że ofiar pośrednich jest zdecydowanie więcej niż bezpośrednich.

W znacznej mierze wystąpienie wiktyimizacji przez instytucję zależy od ofiary, ponieważ często to ofiara uruchamia proces karny, składając zawiadomienie o popełnieniu przestępstwa, a w przypadku przestępstw ściganych na wniosek składa wniosek o ściganie. Status ofiary zdecydowanie zmienia się w sytuacji wszczęcia postępowania karnego. W takim przypadku pokrzywdzenie przestaje być sprawą prywatną konkretnego podmiotu oraz jego najbliższego otoczenia, a staje się przedmiotem analizy na gruncie procesu karnego. Powoduje to dwójakiego rodzaju skutki. Jedne dotyczą indywidualnych doznań ofiary, związanych z przekazaniem informacji dotyczących przestępstwa, w związku z tym także jej zachowania, reakcji, emocji, cech i związanego z tym poczucia „deprywatyzacji” informacji dotyczących osoby oraz czynu. Inne skutki związane są z „wejściem w spór” ze sprawcą, czyli z interakcjami związanymi z czynnościami procesowymi. Skutki, o których mowa, mogą stanowić podłoże reakcji wobec ofiary ze strony osób, które przeprowadzają czynności procesowe oraz innych osób uczestniczących w postępowaniu, w tym podejrzanego lub oskarżonego. Zatem istotnym obciążeniem związanym z uczestnictwem w procesie karnym nie jest jedynie udział w czynnościach procesowych, lecz także związana z nim reakcja konkretnych podmiotów. Podkreślić należy, że nie chodzi w tym przypadku o jakąkolwiek reakcję, lecz reakcję negatywną, traumatyzującą ofiarę.

Wiktyimizacja wtórna w kolejnych stadiach postępowania karnego przebiega w różny sposób. W każdym z nich znaczący wpływ na poziom wiktyimizacji mają oczekiwania ofiary wobec organów prowadzących postępowanie. Oczekiwania te dotyczą zachowania konkretnych osób, z którymi ofiara styka się w trakcie czynności procesowych (policjantów, prokuratorów, sędziów). Oprócz tego oczekiwania kierowane są do organów jako instytucji służących zaspokajaniu potrzeb obywateli. Jedną z podstawowych potrzeb jest potrzeba sprawiedliwości. Oczekiwania te dotyczą zatem zachowania osób występujących w procesie jako organy procesowe oraz rezultatu postępowania w postaci podjęcia decyzji procesowej w zakresie rozstrzygnięcia co do odpowiedzialności karnej oskarżonego. Z uwagi na pozycję, jaką zajmuje ofiara nie tylko w procesie karnym, lecz także w relacji do sprawcy przestępstwa, potrzeba sprawiedliwości ma dla niej szczególne znaczenie.

Realizacja potrzeby sprawiedliwości dotyczy przede wszystkim „sprawiedliwości redystrybucyjnej”, czyli „właściwego traktowania tych, którzy naruszają prawa i normy obowiązujące w społeczeństwie”²², polegającego na doprowadzeniu do kompensaty szkód po stronie ofiary od sprawcy przestępstwa. Potrzeba sprawiedliwości jest istotną potrzebą jednostki, natomiast w przypadku spowo-

²² H. Brighouse, *Sprawiedliwość*, Warszawa 2007, s. 12.

dowania konkretnego skutku w postaci krzywdy lub szkody odniesionej przez ofiarę w wyniku przestępstwa nabiera szczególnego znaczenia.

§ 5. Wiktyimizacja wtórna „przez proces”

W zakresie wiktyimizacji wtórnej przez wymiar sprawiedliwości można wyróżnić wiktyimizację wynikającą z uczestnictwa ofiary w czynnościach procesowych, którą można określić jako wiktyimizację „przez proces”, oraz wiktyimizację związaną z poczuciem pokrzywdzenia w wyniku wydania orzeczenia niesprawiedliwego lub nierespektującego praw ofiar, którą można określić jako wiktyimizację „przez orzeczenie”.

Wiktyimizacja „przez proces” może być związana z interakcjami między ofiarą a organem procesowym oraz wiązać się z koniecznością uczestniczenia w czynnościach procesowych, w których jednocześnie bierze udział podejrzany lub oskarżony. Tęgo rodzaju skutki wystąpić mogą m.in. w wyniku nieuwzględniania przez prowadzących postępowanie karne wrażliwości ofiary i szczególnej sytuacji, w której się ona znajduje, zwłaszcza w przypadku przestępstw seksualnych oraz takich, w których sprawca wykorzystał stosunek zależności. Dotyczy to w znacznej mierze przestępstw przeciwko rodzinie. Jednak ograniczenie tego rodzaju skutków może być utrudnione ze względu na realizację zasad procesowych, przede wszystkim zasady prawa do obrony oraz zasady bezpośredniości.

Dla osoby niezwiązanej z działalnością organów ścigania oraz wymiaru sprawiedliwości udział w procesie karnym zawsze stanowi źródło emocji związanych z nieznanym obszarem interakcji. Tym bardziej że uczestnikami procesu są także osoby, których pozycja procesowa jest przeciwna w stosunku do pokrzywdzonego, oraz takie, które w wyniku dynamiki procesowej sytuują się po stronie oskarżonego. Dotyczy to np. świadków, o których przesłuchanie wnosił oskarżony. W znaczącej mierze dotyczy to także pokrzywdzonego, ponieważ oprócz tego, że z reguły występuje w procesie w charakterze świadka, to jest osobiście zainteresowany treścią rozstrzygnięcia. Zatem zagrożenie wiktyimizacją wtórną jest w przypadku pokrzywdzonych znaczne. Równocześnie jednak może ono być zmniejszone w wyniku takiego ukształtowania uprawnień pokrzywdzonego, by miał on przekonanie o podmiotowym charakterze uczestnictwa w procesie, a więc o tym, że zarówno w płaszczyźnie proceduralnej, jak i materialnoprawnej jego uprawnienia są ukształtowane w sposób zapewniający ochronę interesów pokrzywdzonego.

Wiktyimizacja „przez orzeczenie” występuje wówczas, gdy ofiara uznaje orzeczenie za niesprawiedliwe, przy czym można w tym przypadku wyróżnić szereg aspektów tego rodzaju skutku. W zdecydowanie największym stopniu ten rodzaj wiktyimizacji wystąpi wówczas, gdy orzeczenie jest rażąco niesprawiedliwe,

a więc takie, które jest widoczne również dla otoczenia społecznego ofiary. Na problemy te zwracano uwagę niemal od początku formułowania refleksji wikty-mologicznej, czego wynikiem było wprowadzanie regulacji umożliwiających na-prawienie ofiarom szkód powstałych w wyniku przestępstwa²³.

Ograniczenie wiktyimizacji ma związek z takim kształtowaniem procesu kar-nego, aby ofiara akceptowała jego przebieg oraz zapadłe orzeczenie. Element sa-tysfakcji dotyczyć może nie tylko treści wyroku, lecz także tego, co ma miejsce podczas etapów dochodzenia do orzeczenia. Niewątpliwie sam udział w procesie karnym w charakterze pokrzywdzonego stwarza taką możliwość. Jednak w jesz-cze większym stopniu może to być realizowane w przypadku przystąpienia do procesu w charakterze strony procesowej. Umożliwienie wystąpienia w takiej roli zwiększa akceptację dla wyroku²⁴. Ważny przy tym nie jest wpływ na wyrok, lecz przyznanie roli umożliwiającej aktywnej udział w postępowaniu²⁵. Zatem to, co budziło obawy, a więc aktywny udział ofiary w procesie karnym, obecnie trakto-wane jest jako element włączający ją do procedury wymierzania sprawiedliwości, w szczególności wtedy, gdy pokrzywdzony występuje jako oskarżyciel posiłkowy. Spełnia zatem funkcję integracyjną, która realizowana jest przez wprowadzenie do procesu szeregu instytucji pozwalających ofierze uzyskać wpływ na podejm-o-wane czynności procesowe (składanie wniosków dowodowych, zaskarżanie orze-czeń, szczególne zasady prowadzenia przesłuchania pokrzywdzonych w przy-padku przestępstw, których ofiara jest w szczególnym stanie emocjonalnym). Upodmiotowienie ofiary w procesie karnym ma wpływ na ocenę jego przebiegu przez pokrzywdzonego oraz wydane orzeczenie. Tym samym współcześnie kie-runki zmian pozycji pokrzywdzonego w procesie dotyczą ograniczenia zakresu wtórnej wiktyimizacji ofiary przez wymiar sprawiedliwości i takiej konstrukcji praw pokrzywdzonego, aby funkcja integracyjna mogła być realizowana²⁶.

²³ Pierwszą tego rodzaju regulację przyjęto w Nowej Zelandii w 1963 r. *The Criminal Inju-ries Compensation Act* umożliwił ofiarom, które w wyniku przestępstwa doznały uszczerbku na zdrowiu, a w przypadku śmierci, ich następcom prawnym, domagania się przed sądem karnym: zwrotu wydatków poniesionych w związku ze śmiercią lub uszkodzeniem ciała ofiary, w przypadku całkowitej lub częściowej utraty zdolności do pracy wyrównania uszczerbku w zarobkach, odszkodowania dla osób pozostających na utrzymaniu ofiary w przypadku jej śmierci, innych wydatków, które zdaniem sądu powinny być zrekompensovane. Zob. więcej *B.J. Cameron, The New Zealand Criminal Compensation Act 1963, The University of Toronto Law Journal* 1965, Nr 1, s. 178-179.

²⁴ *J.M. Wemmers, Victims in the criminal justice system, Hague* 1996, s. 49.

²⁵ *A. Pemberton, S. Reynaers, The controversial nature of victim participation: Therapeutic benefits in victim impact statements, w: E. Erez, M. Kilchling, J.M. Wemmers (red.), Therapeutic jurisprudence and victim participation in justice: International perspectives, Durham* 2011, s. 223.

²⁶ *P. Rock, Theoretical perspectives on victimization, w: S.W. Alklate (red.), Handbook of victims and victimology, Cullompton* 2007, s. 37.

Istotnym czynnikiem wpływającym na ograniczenie zakresu wiktyimizacji wtórnej jest społeczne uznanie pokrzywdzenia ofiary²⁷. Pojawia się jednak w związku z tym pewien paradoks. Tego rodzaju uznanie wymaga ujawnienia faktu stania się ofiarą. To zaś może prowadzić do reakcji mających charakter wiktyimizacji wtórnej. Mają one szczególny wymiar w tych przypadkach, gdy status ofiary ma związek ze stereotypami na temat określonych cech jednostek lub grup społecznych. Ich siła jest w przypadku reakcji otoczenia społecznego zdecydowanie większa niż w przypadku ocen formułowanych przez funkcjonariuszy publicznych. Jednak reakcja ta może mieć różny wyraz. W przypadku jednych ofiar będzie ona wyrazem uznania pokrzywdzenia ofiary, w odniesieniu do innych osób może nawet przybierać wyraz potępienia, przy czym rozbieżna ocena może się odnosić do pokrzywdzenia przestępstwem tego samego rodzaju dokonany w zbliżonych okolicznościach. Duże znaczenie ma to, czy sprawca i ofiara należą do tej samej społeczności²⁸. Warto w związku z tym podkreślić, że na pozycję ofiary w procesie karnym istotny wpływ ma nie tylko rodzaj popełnionego na jej szkodę przestępstwa, lecz także kto jest jego sprawcą oraz kto jest ofiarą.

§ 6. Podsumowanie

Przeciwdziałanie wiktyimizacji wtórnej w procesie znajduje wyraz w uregulowaniach dotyczących przeprowadzania czynności procesowych w przypadku szczególnych. Ewolucja roli ofiary w procesie karnym jest odzwierciedleniem zmian, jakie w ostatnich kilkudziesięciu latach dokonały się na gruncie kryminologii i wiktyimologii. Zakres i szybkość zachodzących przeobrażeń świadczą o wyraźnej potrzebie doprowadzenia do zrównoważenia pozycji pokrzywdzonego i oskarżonego w procesie karnym. W znaczący sposób przyczyniła się do tego refleksja nad skutkami przestępstwa dla jego ofiary zarówno w wymiarze procesowym, jak i społecznym w postaci konsekwencji wiktyimizacji wtórnej. Istotny wpływ na ten sposób patrzenia na ofiarę miała radykalna zmiana postrzegania ofiary na gruncie wiktyimologii. Od analizy przyczyn „stania się” ofiarą przestępstwa do tworzenia koncepcji pozwalających zredukować negatywne skutki wiktyimizacji, zarówno pierwotnej, jak i wtórnej.

²⁷ A. Maercker, J. Müller, Social Acknowledgment as a Victim or Survivor: A Scale to Measure a Recovery Factor of PTSD, *Journal of Traumatic Stress* 2004, Nr 4, s. 347.

²⁸ M. Wenzel, T.G. Okimoto, N.T. Feather, M.J. Platow, Retributive and restorative justice, *Law and Human Behavior* 2008, Nr 5, s. 379.

Rozdział 2. „Mikrofizyka” ochrony praw pokrzywdzonych. O przyznaniu wagi drobnym rzeczom

dr hab. Mateusz Stępień, prof. UJ

§ 1. Wprowadzenie

Nie ma już chyba nikogo, kto zakwestionowałby przyznanie osobom pokrzywdzonym rozlicznych praw w ramach różnych postępowań, na różnych ich etapach. Zresztą ruch na rzecz praw osób pokrzywdzonych, od lat 70. ubiegłego wieku zmierzający do zmiany ogólnego podejścia do tematu oraz reform proceduralnych¹, odniósł w wielu jurysdykcjach sukces. Prawo ponadpaństwowe (także *soft law*) odegrało niemałą rolę w tym triumfie². Nie oznacza to, że kwestia praw osób pokrzywdzonych nie budzi żadnych wątpliwości. Już choćby dlatego, że „karta pokrzywdzonych” bywa wykorzystywana w celu uprawiania polityki kryminalnej. Nierzadko nacisk na zwiększanie zakresu praw pokrzywdzonych, nawet kosztem oskarżonych, stanowi element przyjmowanych strategii politycznych. Obok tego, prawa osób pokrzywdzonych budzą szerokie dyskusje, występują różnice zdań dotyczące szczegółów relacji do innych praw oraz sposobów ich osiągnięcia³.

¹ Przykładowo, w znanych tekstach z lat 70. XX w., *W.F. McDonald* określił pokrzywdzonego jako „zapomnianego człowieka” w postępowaniu karnym, a *N. Christie* nakreśliła wizję „sądu zorientowanego na pokrzywdzonym”; zob. *W.F. McDonald*, Towards a Bicentennial Revolution in Criminal Justice: The Return of the Victim, *American Criminal Law Review* 1976, Nr 4, s. 650; *N. Christie*, Conflicts as Property, *British Journal of Criminology, Delinquency and Deviant Social Behaviour* 1977, Nr 1, s. 1–15.

² Zob. np. *C.F. de Casadevante Romani*, *International Law of Victims*, Berlin 2012; *B. Bahr*, *J. Melum*, EU’s ‘Victims’ Directive’ – A Legal Act for a Cultural Change?, *International Journal for Court Administration* 2017, Nr 1.

³ Por. np. *V. Bergelson*, *Victims Rights and Victims’ Wrongs*, Palo Alto 2009.